

شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خاوران
مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران
معاونت پژوهش

عنوان

ارتباط سنن الهی، پیشرفت و انحطاط جوامع

استاد راهنما

دکتر محمد مولوی

نکارنده

معصومه کلهر

تابستان ۱۴۰۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صورت جلسه دفاع

تحمیدیه

حمد و سپاس خدایی را گردش کائنات را بر مدار توحید بنا نهاد و جمله مخلوقات را «طوعاً و کرها» را بر محور آن به حرکت واداشت. آنگاه اعجاب‌انگیزترین مخلوق خویش را که مسجود ملائک قرار گرفته بود به رخ عالم علیا کشید و خود را به جهت چنین خلقت سترگی ستود: «فتبارک الله احسن الخالقین». پس از آن آیات «آفاق» ی و «انفس» ی خویش را فراروی انسان نهاد و بزرگترین کتاب هستی و تنزل یافته از عالم علوی را به دنبال سلسله پیام‌آوران خویش همنشین موجودی قرار داد که مدال «ولقد کرمننا بنی آدم» بر شانه‌های او می‌درخشید و اینک این مائیم و نشانه‌های تکوینی و ندوینی حق، تا راه خود را از پسِ «ظلمات فوق ظلمات» به سمت ابدیت بیائیم.

تقدیم به:

اگر این مختصر را ارزشی است، تقدیم به: پیشگاه حضرت ولی
عصر ا، رهبر عزیزم حضرت آیت الله خامنه ای و شاگرد تربیت
یافته ایشان؛ کسی که از چیزی جز خداوند تبارک و تعالی نترسید؛
سردار رشید اسلام شهید قاسم سلیمانی.

تقدیر و تشکر:

از همه بزرگوارانی که بنده را در مراحل نگارش این تحقیق یاری نمودند کمال سپاس و قدر دانی را دارم. خصوصاً از استاد گرامی؛ جناب آقای دکتر مولوی که با دلسوزی تمام بنده را راهنمایی و موجب رشد بنده در زمینه تحقیقات علمی شدند. نیز تشکر می‌کنم از خانواده عزیزم به خصوص پدر، مادر، همسر عزیزم و خواهرزاده مهربانم که خالصانه بنده را یاری و زحماتم را متحمل گردیدند. همچنین از مسئولین محترم حوزه علمیه کوثر که در مراحل مختلف انجام این تحقیق متحمل زحمات بنده گردیدند تشکر نموده و همینطور از استاد داور محترم که با تلاش و دقت نظر، لطف نموده و به رفع ایرادات این نوشتار کمک می‌نمایند. از خداوند متعال برای تمامی عزیزان طلب رحمت، و انجام و سرانجام خیر را دارم.

چکیده

این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی سنت‌های الهی در قرآن کریم و نقش آن‌ها در پیشرفت و افت جوامع می‌پردازد. سنت‌های الهی قوانینی پایدار و تغییرناپذیرند که بر زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها جاری است. قرآن کریم با اشاره به سنت‌هایی مانند برکت، هدایت، جانشینی، یاری و دگرگونی، زمینه‌های رشد و برتری جامعه باورمند را ترسیم کرده و در برابر، با بیان سنت‌هایی چون گمراه‌سازی، تدریج در عذاب، کیفر، نیرنگ و نابودی، عوامل سقوط و فروپاشی تمدن‌ها را آشکار ساخته است.

این پژوهش ضمن روشن‌سازی مفاهیم اساسی و گونه‌بندی‌های گوناگون سنت‌های الهی نشان می‌دهد که پیوند میان ایمان، اخلاق، دادگری و توکل با پیشرفت جامعه‌ها و در مقابل، ارتباط ستم، ناباوری، غفلت و تباهی با فروافتادگی ملت‌ها، حقیقتی قرآنی و تغییرناپذیر است. این کاوش بر آن است که با بهره‌گیری از آیات قرآن و روایت‌های اهل بیت علیهم‌السلام و دیدگاه‌های مفسران، الگویی روشن برای ساختن تمدن اسلامی و بازگشت به هویت ناب دینی ارائه کند.

بر این پایه، سنت‌های الهی در قرآن به‌عنوان قانونمندی‌های فراگیر و همیشگی در جهان آفرینش شناخته می‌شوند که هم در سرنوشت اشخاص و هم در فراز و فرود تمدن‌ها نمایان می‌گردند. قرآن کریم با بیان این سنت‌ها، هم راهنمای رفتار برای جوامع اسلامی است و هم هشداردهنده برای همه مردمان. برپایه دستاوردهای این پژوهش، پایبندی به بنیان‌های ایمانی و اخلاقی شرط بهره‌مندی از سنت‌های همراهی‌کننده الهی مانند برکت و یاری است و دوری از

این اصول، جامعه را در برابر سنت‌های بازدارنده و کیفرگرایانه، گام‌به‌گام به سوی نابودی رفتن و نابودی کامل قرار می‌دهد. این چارچوب قرآنی می‌تواند بنیاد نظری و عملی برای حرکت به سوی پیشرفت فراگیر و دوری از افت و تباهی باشد.

کلیدواژه‌ها: سنن الهی، قرآن کریم، پیشرفت جوامع، انحطاط جوامع، سنت استدراج، سنت هدایت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۱	طرح تحقیق.....
۲	اهمیت و ضرورت پژوهش.....
۲	اهداف تحقیق.....
۲	پیشینه تحقیق.....
۳	کتابها.....
۳	پایان نامه.....
۴	مقالات.....
۴	سؤال اصلی.....
۴	سؤالات فرعی.....
۵	فرضیه تحقیق.....
۵	نوع تحقیق.....
۵	روش پردازش اطلاعات.....
۵	روش گردآوری اطلاعات.....
۶	فصل اول: کلیات، معانی و مفاهیم.....
۷	سنت در لغت.....
۱۱	پیشرفت.....
۱۱	انحطاط.....
۱۲	تقسیم بندی سنت‌های الهی.....
۱۲	۱- سنت‌های مطلق و مقید.....
۱۴	سنت مقید.....
۱۴	ویژگی‌ها و انواع سنت‌های الهی در تدبیر جوامع.....
۱۵	الف) سنت‌های مشروط به ایمان و مربوط به اعتلاء جوامع.....
۱۵	ب) سنت‌های مشروط به کفر و مربوط به انحطاط جوامع.....
۱۶	۲- سنت‌های دنیوی و اخروی.....

نتیجه‌گیری

براساس آنچه در پژوهش حاضر تبیین شد سنت‌های الهی مجموعه قوانینی ثابت و تغییرناپذیر هستند که بر حیات فردی و اجتماعی بشر حاکم‌اند. این سنن با تقسیم‌بندی‌های گوناگون (مطلق و مقید، فردی و اجتماعی، تکوینی و تشریحی) معرفی شدند. ویژگی‌هایی چون ثبات، فراگیری، هماهنگی با اختیار انسان و تحویل‌ناپذیری، نشان‌دهنده آن است که حرکت تاریخ و جوامع در چارچوبی قانونمند و منظم جریان دارد. بنابراین، آگاهی و انطباق با این سنن شرط اساسی برای درک تحولات اجتماعی و اتخاذ مسیر درست در پیشرفت یا پرهیز از انحطاط است.

۲. سنن الهی مرتبط با پیشرفت جوامع

بررسی‌ها نشان داد که قرآن کریم پیشرفت و اعتلای جوامع را در پرتو سنن خاصی می‌داند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

سنت برکت: نزول خیرات و گشایش‌های مادی و معنوی در پرتو ایمان و تقوا.

سنت هدایت: هدایت تکوینی و تشریحی به سوی کمال که برای مؤمنان زمینه رشد و سعادت فراهم می‌سازد.

سنت استخلاف و اعطای حیات طیبه: جانشینی صالحان در زمین و برخورداری از زندگی پاکیزه در سایه ایمان.

سنت نصرت و امداد الهی: یاری ویژه خداوند به جوامعی که در مسیر حق و جهاد در راه دین گام برمی‌دارند.

سنت تغییر: تغییر سرنوشت ملل تنها در گرو تغییر درونی و اصلاح ایمان و رفتار آنان. در کنار این سنن، عوامل بینشی چون ایمان، علم، تواضع، اخلاص و توکل، و عوامل کنشی چون جهاد، یاری دین و ذکر خداوند، به عنوان موتور محرک تمدن‌سازی و زمینه‌ساز رشد و شکوفایی جامعه اسلامی معرفی شدند.

۳. سنن الهی مرتبط با انحطاط جوامع

قرآن کریم سقوط و نابودی تمدن‌ها را نیز در چارچوب سنن مشخصی تبیین کرده است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

سنت اضلال: گمراهی کسانی که با اختیار خود راه باطل را می‌گزینند و بر آن اصرار می‌ورزند.

سنت مجازات: کیفرهای دنیوی و اخروی بر اثر ظلم، فساد و کفرورزی.

سنت استدراج: فراهم شدن زمینه‌های ظاهری رفاه و نعمت برای گناهکاران تا به تدریج به سوی عذاب الهی سوق داده شوند.

سنت مکر الهی: بازگرداندن نقشه‌های ظالمان علیه خود آنان و گرفتار ساختنشان در دام توطئه‌هایشان.

سنت تزیین اعمال: زیبا جلوه دادن اعمال زشت برای جوامعی که از حق فاصله گرفته‌اند.

سنت استیصال: نابودی کامل جوامعی که پس از اتمام حجت، بر کفر و فساد پای می‌فشارند.

تحقق این سنن در گرو عواملی چون کفر، ظلم، غفلت از یاد خدا، دنیاطلبی، پیروی از

شیاطین و ستم به مستضعفان است که نهایتاً جوامع را به سمت فروپاشی و نابودی سوق می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری کلی

مجموعه مباحث این تحقیق نشان داد که پیشرفت و انحطاط جوامع امری تصادفی و بی‌قاعده نیست، بلکه در پرتو سنن الهی و قوانین ثابت قرآنی تحقق می‌یابد.

پیشرفت جوامع، نتیجه هماهنگی با سنن الهی همچون ایمان، عدالت، اخلاص، توکل، جهاد و یاری دین است.

انحطاط جوامع، پیامد تخلف از این سنن و تحقق عواملی چون کفر، ظلم، فساد، غفلت و استکبار می‌باشد.

بر این اساس، سرنوشت ملت‌ها وابسته به میزان پایبندی آن‌ها به ارزش‌های الهی است. جامعه‌ای که با سنت‌های خداوند همسو گردد، به عزت و پیشرفت خواهد رسید و جامعه‌ای که از آن‌ها روی برتابد، محکوم به زوال و نابودی است. این حقیقت قرآنی، الگویی روشن برای تمدن‌سازی اسلامی و بازگشت به هویت اصیل دینی در جهان معاصر ارائه می‌کند.

منابع و مأخذ

منابع و مأخذ

الف) کتب

- ۱) قرآن مجید، تحقیق و نشر دارالقرآن الکریم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ترجمه محمدمهدی فولادوند، چاپ سوم، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۶.
- ۲) نهج البلاغه، شریف الرضی، محمد بن حسین، محقق / مصحح: صبحی صالح، چاپ اول، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۴ هـ.ق.
- ۳) آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم: مجموعه کلمات قصار حضرت علی (ع)، ترجمه محمدعلی انصاری، چاپ اول، قم: دارالکتاب، بی تا.
- ۴) ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، مطابقه لطبعه محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ سوم، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۶۲.
- ۵) ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول (ص)، ترجمه محمداقبر کمره‌ای، به تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ اول، تهران: کتابخانه اسلامی، ۱۳۵۷.
- ۶) ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ اول، قم: نشر ادب الحوزه، ۱۳۶۳.
- ۷) ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاققی، محمدمهدی ناصح، چاپ دوم، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۸.
- ۸) امین، احمد، پرتو اسلام، ترجمه فجرالاسلام و ضحی الاسلام (مبحث معتزله)، بقلم عباس خلیلی، چاپ سوم، تهران: اقبال، ۱۳۵۸.
- ۹) بستانی، فواد افرام، فرهنگ ابجدی: عربی - فارسی، ترجمه رضا مهیار، چاپ اول، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۰.
- ۱۰) جعفری، یعقوب، بینش تاریخی قرآن، چاپ سوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.
- ۱۱) _____، _____، تفسیر کوثر، چاپ اول، قم: انتشارات هجرت، ۱۳۶۶.
- ۱۲) جوادی آملی، عبدالله، قرآن در قرآن، چاپ اول، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۵.
- ۱۳) _____، _____، شناخت شناسی در قرآن، چاپ اول، قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، ۱۳۷۰.

- (۱۴) _____ ، _____ ، تفسیر تسنیم، چاپ هفتم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۷.
- (۱۵) _____ ، _____ ، فطرت در قرآن، ویرایش محمدرضا مصطفی پور، چاپ چهارم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۶.
- (۱۶) حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
- (۱۷) حلی، حسن بن یوسف، کشف المراد: ترجمه و شرح، تجرید الاعتقاد، ترجمه و شرح ابوالحسن شعرانی؛ چاپ اول، تهران: هرمس، ۱۳۸۸.
- (۱۸) حویزی، عبدالعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، ترجمه گروهی از فضلالی حوزه تفسیر، با پیشگفتار و اشراف عقیقی بخشایشی، چاپ اول، قم: دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۸۹.
- (۱۹) دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.
- (۲۰) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، بیروت: دارالعلم، الدارالشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- (۲۱) _____ ، _____ ، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، چاپ اول، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵.
- (۲۲) راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی، النوادر، تحقیق احمد الصادق الاردستانی، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشان‌پور، ۱۴۱۸ ق.
- (۲۳) رجبی، محمود، قانونمندی جامعه و تاریخ، نشریه تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۲، ۱۳۹۰.
- (۲۴) رضا، محمدرشید، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، چاپ دوم، بیروت: دارالمعرفه، بی‌تا.
- (۲۵) رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، محمدعلی رضایی اصفهانی با همکاری جمعی از پژوهشگران قرآنی، چاپ اول، قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
- (۲۶) زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، اعتنی به و وضع حواشیه عبدالمنعم خلیل ابراهیم، کریم سید محمد محمود، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۸ ق.
- (۲۷) سبحانی تبریزی، جعفر، منشور جاوید، چاپ اول، تهران: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۶۰.
- (۲۸) صدر، محمدباقر، المدرسه القرآنیة، چاپ اول، قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر، ۱۴۲۱ ق.

- (۲۹) _____ ، _____ ، سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن، ترجمه حسین منوچهری، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۶۸.
- (۳۰) _____ ، _____ ، سنت‌های تاریخی در قرآن کریم، ترجمه جلال میرآقایی، ویراستار سعید فلاحتی، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالصدر، ۱۳۹۹.
- (۳۱) صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، بضمیمه اعلیقات سبزواری، باشراف محمد خامنه‌ای، تصحیح و مقدمه غلامرضا اعوانی، چاپ اول، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۸۳.
- (۳۲) طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- (۳۳) _____ ، _____ ، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، چاپ هفتم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵.
- (۳۴) طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر مجمع البیان، ترجمه آیات، تحقیق و نگارش علی کرمی، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰.
- (۳۵) _____ ، _____ ، تفسیر جوامع الجامع، ترجمه احمد امیری شادمهری، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۴.
- (۳۶) طریحی، فخرالدین، تفسیر غریب القرآن الکریم، عنی بتصحیحہ و التعلیق علیہ و نشره محمدکاظم الطریحی، چاپ اول، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
- (۳۷) _____ ، _____ ، مجمع البحرین، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۷۵.
- (۳۸) طنطاوی، محمد، التفسیر الوسیط للقرآن، قاهره: دارالنهضه، بی‌تا.
- (۳۹) طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، قدم له آغا بزرگ الطهرانی، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ ق.
- (۴۰) _____ ، _____ ، تمهید الاصول فی علم الکلام، ترجمه و مقدمه و تعلیقات عبدالمحسن مشکوه‌الدینی، چاپ اول، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۸.
- (۴۱) طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات اسلام، بی‌تا.

- (۴۲) عادل‌ی، مرتضی، شخصیت و قیام امام حسین (ع) در سخن متفکران، چاپ اول، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۳۹۶.
- (۴۳) عرفان، سجاد، سنت‌های الهی و انحرافات اخلاقی، ویراستار نادعلی صالحی، تهیه دانشگاه باقرالعلوم (ع)، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۸.
- (۴۴) فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین (العین فی تاریخ اللغه)، تحقیق مهدی المنزومی، ابراهیم سامرای، چاپ اول، قم: دارالهجره، ۱۳۶۴.
- (۴۵) فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، المحجه البيضاء فی تهذیب الاحیاء، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
- (۴۶) الفیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للامام الرافعی، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ ق.
- (۴۷) قرائتی، محسن، تفسیر نور، چاپ اول، قم: مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۴.
- (۴۸) قرشی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، چاپ هفتم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵.
- (۴۹) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، چاپ سوم، تهران: اسوه، ۱۳۷۵.
- (۵۰) مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحارالانوار، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ هـ.ق.
- (۵۱) _____، _____، بحارالانوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
- (۵۲) محمدی ری‌شهری، محمد، میزان‌الحکمه همراه با ترجمه فارسی، مترجم حمیدرضا شیخی، چاپ سوم، تهران: دارالحدیث، ۱۳۷۷.
- (۵۳) محمدی گیلانی، محمد، قرآن و سنن الهی در اجتماع بشر، چاپ دوم، تهران: سایه، ۱۳۷۵.
- (۵۴) مرادخانی تهرانی، احمد، سنت‌های اجتماعی الهی در قرآن، چاپ اول، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۶.
- (۵۵) مستملی، اسماعیل بن محمد، التعرف لمذهب التصوف، با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمد روشن، چاپ اول، تهران: اساطیر، ۱۳۶۶.
- (۵۶) مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، چاپ اول، تهران: سازان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸.

- (۵۷) _____ ، _____ ، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۶۸.
- (۵۸) _____ ، _____ ، جامی از زلال کوثر، چاپ دوم، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۱.
- (۵۹) مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
- (۶۰) مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، چاپ پنجم، تهران: صدرا، ۱۳۷۰.
- (۶۱) _____ ، _____ ، عدل الهی، چاپ اول، تهران: مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۵۳.
- (۶۲) _____ ، _____ ، مجموعه آثار، چاپ دوم، تهران: صدرا، ۱۳۸۷.
- (۶۳) معلوف، لویس، المنجد فی اللغه و الاعلام، ترجمه محمد بندرریگی، چاپ اول، تهران: انتشارات ایران، ۱۳۷۴.
- (۶۴) معین، محمد، فرهنگ فارسی (متوسط)، شامل یک مقدمه و سه بخش: لغات، ترکیبات خارجی و اعلام، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۰.
- (۶۵) مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، ترجمه و تحقیق حسین صابری، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸.
- (۶۶) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- (۶۷) _____ ، _____ ، گفتار معصومین (علیهم السلام)، چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه الامام علی بن ابیطالب (علیه السلام)، ۱۳۸۷.
- (۶۸) نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، چاپ دوم، بیروت: مرسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق.
- (۶۹) وفا، جعفر، تاریخ از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
- (۷۰) هیشور، محمد، سنن القرآن فی قیام الحضارات و سقوطها، قاهره: المعهد العالمی للفکر الاسلامی، ۱۴۱۴ ق.

(ب) مقالات

- (۷۱) آفاجانی، نصرالله، ویژگی‌ها و انواع سنت‌های الهی در تدبیر جوامع، نشریه اسلام و مطالعات علوم اجتماعی، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۷.
- (۷۲) افضل‌ی، علیرضا، «مدیریت اسلامی، مدیریت مبتنی بر سنت‌های الهی»، مورد مطالعه: سنت رزق، میان‌رشته‌ای: همایش کنگره بین‌المللی علوم انسانی - اسلامی، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، فصلنامه پنجم، تحقیقات بنیادین دانشجوی دکتری تخصصی آینده‌پژوهی، تهران: دانشگاه تهران.
- (۷۳) امامی، مجید؛ کاظمی، نجمه؛ ریاحی، حدیث، بازنمایی مفهوم تزیین در آیات و دلالت آن در زیبایی‌شناسی قرآنی (با تأکید بر ریشه‌شناسی تاریخی و معناشناسی هم‌زمانی)، نشریه پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، دوره ۱۲، شماره ۱، مرداد ۱۴۰۲، ص ۱۱.
- (۷۴) میبیدی، محمدفاکر، اهداف پیشرفت از نگاه قرآن، دو فصلنامه علمی - ترویجی، قرآن و علم، سال ۸، ش ۱۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
- (۷۵) میرمعزی، حسین، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی «الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت»، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.

(ج) پایان‌نامه

- (۷۶) سعادت‌نیا، چشم‌اندازی به سنن الهی در قصص قرآن، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشکده اصول دین.